नागरशैल्यां प्राचीनमन्दिराणां स्थापत्यकला

मेघा शर्मा[1]

शोधपत्रसारांशः - भारतवर्षस्य पुरातनसंस्कृतिषु ‘धर्म’ प्रमुखस्थाने तिष्ठति। धार्मिकविचारेण मानवजीवनस्य कर्माणाम् सम्पादनम् जायते। तथा मानवजीवनदर्शनोऽपि तेषु आधारितोऽस्ति। वैदिकसंस्कृतिषु देवपुजायैः पुरोहितस्य तथा च यजमानस्य (क्षत्रिय) धार्मिकस्थानेषु नितान्तावश्यकतासीत्। देवालयानाम् निर्माणः अनुवैदिकयुगात् अवश्यमेव महाभारतेषु वास्तुकालायः विष्ठित परिचयं प्राप्यते, एषु भवनेषु उच्चकोटीशिल्पकला आसीत्। अस्मिन् शोधपत्रे अस्यैव विस्तृताध्ययनं कृतम्।

कूटशब्दाः - भारतवर्षम्, पुरातनसंस्कृतिः, धर्मः, मानवजीवनम्, वैदिकसंस्कृतिः, देवपूजा, पुरोहितः, यजमानः, क्षत्रियः, धार्मिकस्थानम्, देवालयः, महाभारतम्, वास्तुकाला,शिल्पम्।

संस्कृतवाङ्गमयं वैश्विकेतिहासस्य अन्यतमो वाङ्गमयमस्ति। अस्मादतिरिच्य सुविस्तृतं सुसमृद्धं अथ च शाश्वतज्ञानं समप्रतियावत् कुतोऽपि न प्राप्तवान्। इदम् तु न केवलं उपदेशवाचकमन्त्राणाम् समुहोवर्तते अथ च सुसभ्यजीवनस्य मूलसिद्धान्तानाम् सुविस्तारेण प्रतिष्ठितापकोऽपि वर्तते। सम्पूर्णवाङ्ग्यं मूलरूपेण चतुर्वेदेषु तथा च वेदाङ्गेषु (वेद,निरुक्त,कल्प,शिक्षा,व्याकरण,ज्योतिष) अष्टादशपुराणेषु न्यायमीमांसयोः धर्मशास्त्रेषु इत्यादिषु चतुर्दशविभागेषु विभक्तः सन्ति। वेदाङ्गरूपे ज्योतिषम् विज्ञानम् वर्तते। अस्य भौतिक अथ च आद्यात्मिकरूपद्वयम् वैशेषिकदर्शानानुसारेण अंगांगीनाम् येनप्रकारेण अभेदसम्बन्धो अभमन्यते तथैव वेदानामेवम् ज्योतिषस्य अभेद सम्बन्धो जायते। यतो ही ज्योतिष अंग वर्तते तथा च वेद अंगी जायते। ज्योतिर्विज्ञानम्मूलतः सिद्धान्त-जातक-संहिता नामेषु त्रिशाखाषु विभक्तः सन्ति। विकासक्रमे वास्तुशास्त्रम् ज्योतिषस्य संहिताशाखाषु अवच्छिन्नोजायते। अतेव वास्तुशास्त्रमपि वेदांगेषु अतिमहत्वपूर्णम् तथा च विशिष्टज्ञानम् वर्तते। वास्तुशब्दस्य उत्पत्तिः ‘वस्’ धातोः जायते, यस्यार्थो भवति- ‘वसनम्’ अर्थात् ‘निवासम्’। प्राणीनाम् वासस्थानम् वास्तु इति कथ्यते। आचार्य विश्वकर्मोऽनुसारेण देव-मनुष्य-गज-गो-अश्वादिनाम् यत् निवासो जायते ताम् वास्तु इत्युच्यते।

[1] विद्यावारिधि (फलित ज्योतिष) श्री०ला०ब०शा०रा०स० विश्वविद्यालय नव देहली।

देवतानां नराणाञ्च गजगोवाजिनामपि।
निवासभूमिश्शल्यज्ञैर्वास्तुसंज्ञमुदीरितम्॥[2]

अनेनप्रकारेण “मानसार” तथा “मयमतम्” आदि ग्रन्थेष्वपि देवानाम् उत् वा मनुष्याणाम् निवासस्थानमपि वास्तु इति मन्यते।

तैत(ति) लाश्च नराश्चैव यस्मिन्यस्मिन् परिस्थित(ष्ठि) ताः।
तद्वस्तु सु(सू)रिभिः प्रोक्तां(क्तं) तथा वै वक्ष्यतेऽधुना॥
अमर्त्याश्चैव मर्त्याश्च यत्र-यत्र वसन्ति हि।
तद् वस्त्विति मतं तज्ज्ञैः............॥[3]

वास्तुशास्त्रस्य प्रभेदः –

1. आवासीयवास्तुः
2. ओद्योगिकवास्तुः
3. धार्मिकवास्तुः

भारतवर्षस्य पुरातनसंस्कृतिषु ‘धर्म’ प्रमुखस्थाने तिष्ठति। धार्मिकविचारेण मानवजीवनस्य कर्माणाम् सम्पादनम् जायते। तथा मानवजीवनदर्शनोऽपि तेषु आधारितोऽस्ति। वैदिकसंस्कृतिषु देवपुजायैः पुरोहितस्य तथा च यजमानस्य (क्षत्रिय) धार्मिकस्थानेषु नितान्तावश्यकतासीत्। देवालयानाम् निर्माणः अनुवैदिकयुगात् अवश्यमेव महाभारतेषु वास्तुकालायः विष्ठित परिचयं प्राप्यते, एषु भवनेषु उच्चकोटीशिल्पकला आसीत्।

यस्तु प्रासादमुखोऽत्र विहिताः सर्वशिल्पिभी-
अतीव रम्यः सोऽप्यत्र प्रहसन्निव तिष्ठति॥[4]

इष्टदेवानाम् स्थाननिश्चितरासीत्, यम् देवस्थानम्-देवातायनम्-देवालयम्-मन्दिरम् व इति कथितुम् शक्यते। सर्वेषाम् अर्थोजायते यत् वासस्थानम्। भारतेषु मन्दिनिर्माणस्य साक्ष्यानि मौर्यकालादेव उपल्भयते तथा अनन्तरम् यः सम्पूर्ण भारतेषु प्राप्यते। इदम् तु हिन्दूस्थापत्यकलायाः अन्यान्यन्न शैलीनाम् विषयस्य ज्ञानस्य मूलस्त्रोतांसि। स्थापत्यकलायासंबन्धितप्राचीनभासतेषु चतुर्महत्वपूर्णग्रन्थप्राप्यते -

1. कल्याणीः तृतीयचालुक्यशासकस्य कृत- मानसोल्लास
2. परमानभोजनरेशकृत – समरांगणसूत्रधार
3. भट्टभूवनकृत – अपराजितपृच्छा एवं मानसार

संरचनात्मकदेवालयाततिरिक्त मन्दिराणानाम् अन्योऽपि प्रकारोः अभूत। यः पाषाणानाम् छित्वः निर्मियते। एषु प्रमुखतमः महाबलीपुरस्य रथमण्डपम् यः पंचमशताब्दयाः अस्ति। गुप्तकालीनदेवालायः आकारे अत्यधिक लघुतम तथा वर्गाकारालीन्दः यस्मिन् आरोहणार्थे तथा च

[2] विश्वकर्मावास्तुशास्त्र- अध्याय-७.१
[3] मानसार- अध्याय- २.१
[4] सभापर्व - ६८

मध्य चतुष्कोण घोष्ठी यः गर्भगृहनामनोः ज्ञायते। तथा च घोष्ठयाः अपि समतल अभवत्, तथा च अतिरिक्तप्रदिक्षणापथोऽपि न आसीत्। निम्नलिखितदेवालयानि भारतस्य प्रारम्भस्थापत्यकलायाः उदाहरणानि सन्ति -

1. तिगवायाः विष्णुमन्दिरं(जबलपुर- म० प्र०)- मध्यप्रदेशस्य जबलपुरजनपदस्य समीपे स्थित तिगवानामक स्थाने मन्दिरमिदम् प्राप्यते। अस्य गर्भगृहस्य व्यासः अष्ठफुट, यस्य पूरास्थाने चतुः स्तम्भेः स्थितः। सप्तफुटस्य एकः अन्योऽपि लघुमण्डपम् तत्र विद्यते। स्तन्भेषु कलशाः उत् च कलशेषु सिंहनाम् पाषाणमूर्ति विद्यन्ते। प्रवेशद्वारस्य पार्श्वे गंगा-यमुनयोः आकृति तथा च तस्य वाहनाभ्याम् सह उत्कीर्णन प्राप्यते।

चित्र-१[5]

चित्र-२[6]

2. भूमरायाः शिवमन्दिर(पन्ना,म०प्र०)- भूमरा सतनाजनपदे स्थित एको ऐतिहासिक स्थानम् वर्तते। अस्मिन स्थाने पंचम् शताब्द्यः मध्यनिर्मितः शिवमन्दिरम् स्थितः। अस्य मन्दिरस्य सम्प्रति केवलगर्भगृहेव विद्यमानोऽस्ति। अस्य गर्भगृहस्य परितः प्रदक्षिणापदस्य अवशेषोऽपि विद्यते। गुप्तकालीनमन्दिराणाम् प्रायः सर्वेलक्षणाः अस्मिन् विद्यते। द्वारस्तम्भानाम् दक्षिणे-वामे च गंगा-यमुनाः च मूर्ति अंकित विद्यते। अस्य गर्भगृहस्य प्रवेशद्वारम् मण्डपम् च प्रारम्भिक गुप्तमन्दिराणानाम् अपेक्षा अत्यधिकालंकृत अस्ति।

---

[5]https://www.google.co.in/search?q=tigan%20ka%20vishnu%20mandir%20jabalpur%20mp&tbm=isch&tbs=rimg:CQnefVEkloSsYftYvvufAyF-8AEAsgIMCgIIABAAOgQIARAA&client=safari&prmd=inmv&hl=en-GB&sa=X&ved=0CBIQuIIBahcKEwi4qL

[6]https://www.google.co.in/search?q=tigan%20ka%20vishnu%20mandir%20jabalpur%20mp&tbm=isch&tbs=rimg:CQnefVEkloSsYftYvvufAyF-8AEAsgIMCgIIABAAOgQIARAA&c94cH5AhUAAAAAHQAAAAAQGg&biw=414&bih=715#imgrc=LBaejzr2UtnbtM&imgdii=1mhzHUZLRvukxM

चित्रा-३. चित्र-४[7]

3. देवगढानाम् दशावतारमन्दिर (ललितपुर, उ०प्र०)- अस्य मन्दिरस्य समयः षड्शताब्दी इति मन्यते। यदा गुप्तवास्तुकला स्वविकाशस्य चर्मोत्कर्शस्थानेऽसीत्। देवगढे वेतवानद्यः तटे स्थितोऽस्ति। तटस्यसमीपे पर्वते चतुर्विंशतीमन्दिराणाम् अवशेषो विद्यते। यानि सप्तमशताब्दयाम् आरम्भे-द्वादशशताब्दयाम् यावत् निर्मितासीत्।

4. दशावतारविष्णुमन्दिर सम्भतयः देवगढस्य सर्वोत्कृष्ट स्मारको वर्तते। यः स्वरमणीय कलायैः भारतेषु सर्वोत्कृष्ठ मन्दिराणाम् मध्ये तिष्ठति। देवगढस्य अस्य मन्दिरस्य शिखर नोऽधिक उच्चैवर्तते अपितु अस्मिन् शिखरे वृत्ताकार आकृति असित। सम्प्रति अस्य शिखरस्य अधोभागस्य वृत्तमेव शेषो जायते। किन्तु तत्र पूर्णशिखरस्य अभासोऽपि प्राप्यते।

5. शिखरस्य आधारे परितः प्रदक्षिणामार्गस्य समतलासीत्। यस्य पूराभागे बह्वद् तथा च लघु शैत्य वातायनानि आसीत्। यथा महाबलीपुरस्य रथेषु विद्यते। द्वारमण्डपम् द्वौ विशालस्तम्भयोः आधारीत् आसीत्। प्रवेशद्वारे पाषाणस्य अस्ति। येषु अनेकदेवतानां तथा च गंगा- यमुनोः प्रतिमा उत्कीर्ण विद्यते। देवालयस्य वहीरभित्तिनाम विशालपटयोः गजेन्द्रमोक्ष शेषासांयभगवतः विष्णोः इत्यादिनः कलात्मक भित्तिचित्राणी अंकित विद्यते। मन्दिरस्य परितः गुप्तकालिकमूर्ति- कलायाः वैभवमवलोकनियो वर्तते।

6. रामायण तथा च भगवतः कृष्णस्य लीलायाः सम्बन्धित विषयाणाम् चित्रम् अत्यधिककलापूर्णशैलिषु जायते।

---

[7]https://www.google.co.in/search?q=bhumrah+ka+shiv+mandir+panna+mp&client=safari&hl=en-GB&prmd=inmv&source=lnms&tbm=isch&sa=X

चित्र-५[8]

चित्र-६[9]

7. भीतरगांव मन्दिर(कानपुर,उ०प्र०)- इष्टिकाया निर्मित देवालयमिदम् स्व सुरक्षित तथा च उत्तमाकृतिषु व्यवस्थितिष्टिकायाम् कारणेन् विशेषरूपेण प्रसिद्धोऽस्ति। अस्य प्रत्येक इष्टिका शोभनियम् उत्वः आर्कषणम् आलेखनैः खचितासीत्। अस्य फुटद्वयम् दीर्घ एवं विस्तृत कोष्ठक अनेकानेक सजीव-सुन्दर तथा च उत्कीर्णीत मूर्तिभिः परिपूर्णा सन्ति। अस्य शिखरमयी तथा च बहिरभित्तिनामालिपे मृणमयीमूर्तिः दृश्यते। अस्य मन्दिरस्य सहस्त्रादिकुत्खचितीष्टिका लखनऊसंग्रहालय सुरक्षितः सन्ति। यस्मिन मंचे देवालयोः स्थितः तस्य आकारः ३६*४७ इत्यस्ति। संतमत आन्तरिकरूपे १५फीट*१५फीट अस्ति। संतमत इति द्विभित्तिकाः वर्तते। भित्तिकः अष्ठफीट स्थूलोजायते। पृथ्वीतः शीर्षयावत सम्पूर्ण ६८.२५फीट उच्चै आसीत्।

चित्र-७[10]

[8]https://www.google.co.in/search?q=devgadh+ka+dashavatar+mandir&client=safari&hl=en-GB&prmd=vmin&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjKgOaP58H5AhU5ZWwGHf6MAzMQ_AUoA3oE

[9]https://www.google.co.in/search?q=devgadh+ka+dashavatar+mandir&client=safari&hl=en-GB&prmd=vmin&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjKgOaP58H5AhU5ZWwGHf6MAzMQ_AUoA3oE

[10]https://www.google.co.in/search?q=bhitargaon+ka+mandir+kanpur&client=safari&hl=en-GB&prmd=vmin&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjG6oyy68H5AhWcZWwGHXYED2MQ_AUIGC

चित्र-८[11]

अत्र तु कोऽपि वातायनम् न विद्यते। टेराकोटामूर्तिकलायाम् धर्मनिरपेक्ष तथा च धार्मिक विषयान् प्रदर्शितः कृत्वान्। यथा गणेशस्य आदिवराहस्य महिषासूरमर्दनया नदीदेवतायः इत्यादि मिथक तथा च उत्कीर्ण कथा सीतायाः अपहरणम् तथा च नरनारायणतपस्याः प्रतिनिधित्व करोति। मन्दिर स्थापत्य संबन्धित अन्यो नामो विद्यते यथा- पंचायत-भूमि-विमान-भद्रथ-कर्णरथ-प्रतिरथ आदिऽपि प्राचीनग्रन्थेषु प्राप्यते। छठीशताब्द्याः यावत् उत्तर उत्वा दक्षिण भारतेषु मन्दिरवास्तुकलाशैली एकसमारासीत्। किन्तु छठम् शताब्दयान्तरम् प्रत्येकक्षेत्रस्य विभिन्न दिशासु विकासम् जायते। ऐतिहासिक कारणेम उत्तर तथा दक्षिण भारतस्य स्थापत्यकलायां भिन्नः सम्यगरूपेण उदभवति, किन्तु सांस्कृतिकविचारेषु तत्र न भेदः। साहित्यिक प्रामाणैः तथा च उपलब्ध भौतिकावशेषैः ज्ञायते यत् सम्पूर्ण भारते मन्दिरस्थापत्यकलायाः त्रयः शैलीः प्रचलितः आसीत्।

1. उत्तरभारते नागरशैली
2. दक्कन वेसरशैली
3. दक्षिणे द्रविडशैली

नागरशैली-नगरशब्दात् नागरेति जायते। सर्वप्रथमे नगरे एव निर्माणेतवेन इयम नागरशैली इति अभिदियते। अष्ठम् शतब्दीतः त्रीयोदशशताब्दयाः मध्य उत्तरभारते तत्त्कालीन शासककुलः इमाम् संरक्षणम् अधियतः। नागरशैल्याः मन्दिराणि वर्गाकारम् उत् वा चतुष्कोणीयाधारे निर्मितवान्। अस्योऽपि शिखरो(विमानम्) विद्यते। तथा च तस्य रेखा उपरी-उपरी यातुम् मन्दम्-मन्दम् अर्न्ततः झुकाव अर्थात् उपरी-उपरी क्रमे शिखरम् उत्तरोत्तमम् कृष्म् भवति। अनेन प्रकारेण शिखरम् वर्काकारम् उत् वाः रेखीय इति जातम्। अस्य शीर्षे वृत्ताकार आमलकस्य कलशस्य ध्वजदण्डस्य च स्थापना अभवत्। अस्या शैल्याः मन्दिराणाम् आधारः बहृरतः स्वास्तिकरुपेण अव्लोक्यते। आधारास्य स्वास्तिकाकारयोजना तथा च उपरी वर्काकारशिखरं उत्तरभारतस्य प्रायसः सर्वे मन्दिराणाम् विशेषतः आसीत्। ईशानशिवगुरुदेवपद्धतेः रचनाकारः ईशानशिवगुरुमिश्रः, शिल्परत्नाकारः तथा च शिवकुमारस्य मतमस्ति यत् यः नागरशैल्याः प्रासादानि

[11]https://www.google.co.in/search?q=bhitargaon+ka+mandir+kanpur&client=safari&hl=en-GB&prmd=vmin&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjG6oyy68H5AhWcZWwGHXYED2MQ_AUIG

वर्तन्ते । ते प्रायः हिमालयात् विन्ध्यपर्वतयावत् तेषाम् मध्यस्थ स्थाने एव निर्मितम् सन्ति न तु अन्यत्र। अगास्त्स्य तथा च विन्ध्यपर्वतस्य मध्यवर्ती देशे वेसरशैल्याः प्रासादानि निर्मितः सन्ति -

नागरस्य स्मृतो देशो हिमवद्विन्ध्यमध्यगः,
द्राविणस्योचितो देशो द्राविडः स्यान्न चान्यथा।
आगस्त्यविन्ध्यमध्यस्थो देशो वेसरसम्मतः,
सर्वाणि सर्वदेशेषु भवन्तीत्यपि केचन[12]॥

शिल्पकारानुसारेण नागरमन्दिराणां अष्टावङ्गानि प्रमुखानि सन्ति –

1. मुलम् उत् वा आधारः – अस्मिन् सम्पूर्णभवन स्थापितम् जातम्।
2. मसूरकः – आधारस्य एवम् भित्तिकायाः मध्येभागे
3. जंघा – भित्तिका (विशेषरुपेण गर्भगृहयाद्यः भित्तिका)
4. कपोतः - भित्तिकोपरि दीपकस्य स्थापनायः कपोतस्य निर्माणो जायते। आंगलभाषायाम् तु कार्निस इत्युच्यते।
5. शिखर – मन्दिरस्य शीर्षभागः तथा च गर्भगृहस्योपरीभागः शिखर इत्युच्यते।
6. ग्रीवा – शिखरस्य उपरि भागः ग्रीवा इति कथ्यते।
7. वर्तुलाकार आमलक – शिखरस्य शीर्ष तथा च कलशस्योऽधोभागः आमलकम् इति नाम्नैरभिधीयते।
8. कलश – शिखरस्य शीर्षभागः कलश इति कथ्यते।

यम् देवप्रासादः मूलः अधिष्ठानात् शिखरयावत् चतुष्कोणिय स्वरुपे भवति । प्रान्तियभेदानुरुपे अस्या शैल्याः मन्दिराणाम् नैकानिनामानि सन्ति। उदाहरणार्थम् –
उडीसा प्रान्तस्य नागरमन्दिराणि कालींग गुजरातप्रदेश लाटः हिमालयक्षेत्रेतु इमाम् पर्वतीयमन्दिरम् इत्यादि कथ्यते । पर्सीब्राउनः नागरशैलीम् 'उच्च उत्तभारतीय' आर्यशैली इति संज्ञा प्राप्तवान् । नागरशैल्याः प्रमुखमन्दिराणि –

1. भितरगांवमन्दिरम् – कानपुर
2. दशावतार मन्दिरम् – झासी
3. लक्ष्मण मन्दिरम् – सिंहपुर
4. कंदरियामहादेव मन्दिरम् – खजराहो(म.प्र.)
5. लिंगराज मन्दिरम् – भुवनेश्वर(उडीसा)
6. जगन्नाथ मन्दिरम् – पुरी(उडीसा)
7. सुर्य मन्दिरम् – कोणार्क(उडीसा)
8. सुर्य मन्दिरम् – मोरडेरा(गुजरात)

नागरशैल्याः उपशैलीः(उत्तरभारतीय उत् वा आर्य शिखरयुक्त मन्दिराणि)

---

[12] शिल्परत्नम् 16-43/44

1. उडीसाशैलीः
2. खजुराहोशैलीः
3. राजपूतानाशैलीः
4. गुजरात उत् वा कठियावाडशैलीः
5. ग्वालियरशैलीः
6. वृन्दावन उत् वा मथुराशैलीः

आस्याम् षट्शैलीनाम् अतिरिक्तो नागरशैल्याः अन्योऽपि मन्दिराणयपि प्राप्तानि येषु कश्मीरस्य मन्दिराणि प्राच्य भारतस्य मन्दिराणि दक्षिणनागरशैल्याः मन्दिराणि हिमालयस्य मन्दिराणि आदि विशेषानि सन्ति। उडीसाः मन्दिराणाम् निर्माणकालः स्थापत्यशैल्याः आधारेण सप्तम् शताब्द्यतः त्रयोदशशताब्द्य यावत् मध्य उडीसाशैल्याः समयोः भवितुम् शक्नोति। यतो हि 'चतुर्थ उत् वा छठ शताब्द्याः मध्य येषाम् मन्दिराणाम् निर्माणो ' अभुत तेषु शिखराणाम् यः प्रकृति रुपरेखा योजना च दृश्यते। तस्माद्धिकविकसितरुपः उडीसाः मन्दिरेषु प्रदर्शयते। उडीसायाः मन्दिरनिर्माणकार्यम् एकः विस्तृतावधिसु अभुत्। पर्सीबाऊन महोदयेनः ऐषाम् मन्दिराणाम् कालक्रमेण त्रीषुश्रेणीषु विभाज्यते।

- प्रथमश्रेण्यः मन्दिराणि – यस्य निर्माणकालः ७५०ई. तः ९००ई. यावत्।
- द्वितीयश्रेण्यः मन्दिराणि – यस्य निर्माणकालः ९००ई. तः ११००ई. यावत्।
- तृतीयश्रेण्यः मन्दिरणि – यस्य निर्माणकालः ११००ई. तः १२५०ई. यावत्।

1. प्रथमश्रेणयः मन्दिराणि – भुवनेश्वरस्य सप्त मन्दिराणि उडीसाशैल्याः प्रारम्भिक रचना वर्तते। इमानी मन्दिराणि पशुरामेश्वरमन्दिर , वैतालदेवल, शत्रुघ्नेश्वर, भरतेश्वर,लक्ष्मणेश्वर, ईश्वरेश्वर, उत्तरेश्वर मन्दिरञ्च सन्ति। अस्मिन समुहे प्रायः सर्वाणि मन्दिराणि आकार-प्रकारेण भिन्नः सन्ति। यस्माज्ज्ञायते यत् स्थापत्यकलायाम् परम्परागतशैल्याः स्ह अनेकः नवीनशैलीनाम् विकासोऽपि अजायत्।
2. द्वितीयश्रेणयः मन्दिराणि – उडीसाशैल्याः मध्यकालीनकृतिषु भुवनेश्वरस्य-मुक्तेश्वर अथ च लिङ्गराजमन्दिरम् तथा च पूरयाम् जग्गरनाथमन्दिरम् प्रमुखोऽस्ति।
3. तृतीयश्रेणयः मन्दिराणि – उडीसा शैल्याः उत्तरकालीनकृतिषु अन्नतवासुदेवमन्दिरम्, राजारानीमन्दिरम्, सिद्धेश्वरमन्दिरम्,केदारेश्वरमन्दिरम्, ब्रह्मेश्वरमन्दिरम्, कोणार्कमन्दिरञ्च उल्लेखनियों विद्यते।

उडीसायाः मन्दिरस्थापत्यम् -

उडीसाः प्राचीननाम कलिंग इत्यासित। अस्य राजस्य ऐतिहासिकमहत्वम् अन्यतम्म् विद्यते। अत्र मग्धराज अशोकः सर्वप्रथमे धर्मविजयस्य घोषणाचकार अयम् महानक्रान्तिकारीसम्राट् युद्धपतीरुपनीतिस्वीकृत्या राजनीतेः प्रकृति चेष्टाक्रियते। कलायाः क्षेत्रेऽपि अस्य महत्वपूर्णम् योगदानम् विद्यते। उदयगिरेः उत् वा खण्डगिरिः प्राचीन शैलगुहा अस्य पुष्टि क्रियते। यत् शताब्द्यात् कुशलशिल्पकारः अत्र भूम्याः नित्यनुतनाश्रृंगारो क्रियते। मध्येयुगेऽपि अत्र उत्तरभारतीय आर्यशैल्याः

शिखरयुक्त मन्दिराणाम् निर्माणो अभूत । इमानि मन्दिराणि स्वसौन्दर्यनिर्मणयोजनायामनुपम् विद्यते। एतेषा मन्दिराणाम् संख्या प्रभुत अस्ति । अस्मात् कारणाद् उडीसायैः मन्दिराणाम् नगरी इत्युच्यते। उडीसायाः प्रायसः मन्दिराणि भुवनेश्वरे स्थित अतः इमान् मन्दिराणाम् नगरी इत्यपि कथितुम् शक्यते। उडीसायाः अधिकांश मन्दिराणि वर्तमाने सुरक्षितावस्थायाम् प्राप्यते। भारतस्य पूर्वे भागे समुद्रतटे उडीसा(प्राचीन कलिंग) प्रदेशो विद्यते । अस्मिन् प्रदेशे एकैस्थाने मन्दिराणाम् विकासौ बभूवः। उडीसाशैल्याः मन्दिराणि समुन्द्रमनुपरियन्तम् षड्शताधिककिलोमीटर विस्तृत प्रान्ते स्थापित्म् सन्ति। प्रायः समीपे पुरीयाः जग्गनाथमन्दिरम् उत् वा कोणार्क सुर्यमन्दिरस्यों उल्लेखो कर्तुम् शक्यते, किन्तु बंगाल-उडीसा तथा च बंगाल-बिहार प्रदेशस्य सीमायाम् तस्येव शैल्याः मन्दिराणि विद्यमानों जायन्ते। उडीसायाःमन्दिराणि विसुदरुपेण नागरशैल्याः प्रतिरुपम् क्रियते। अत्र मन्दिरेषु स्तम्भानाम् प्रयोगः न्यूनो दृश्यते । अस्य स्थाने लौहनिर्मित सहतीराणाम् उपयोगों विद्यते। उडीसायाः केचन् प्रसिद्धानी मन्दिरणि एभि प्रकारेण सन्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

1. देवालयचन्द्रिकाः -जुगनू डाँ. श्रीकृष्ण, सहयोग अनुभूति चौहान, दिल्ली।
2. प्रसादमण्डनम् - शर्मा डाँ. भास्कर (श्रोत्रियः) जगदीश संस्कृत पुस्तकालय जयपुर।
3. प्रासादमण्डनम् (वास्तुशास्त्रम्) - जुगनू डाँ श्रीकृष्ण।
4. मयमतम् - पाण्डेय डाँ. शैलजा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
5. मार्कण्डेय पुराण - शास्त्री के. एल. परिमल पब्लिकेशन, दिल्ली।
6. मंदिर स्थापत्य का इतिहास - सहाय सच्चिदानंद, बिहार हिंदी ग्रंथ अकादमी, पटना।
7. मनुष्यालयचंद्रिका- डॉक्टर पांडे शैलजा, चौखम्भा सुरभारतीय प्रकाशन, वाराणसी।
8. वास्तुकल्पलता - त्रिवेदी प्रो. हरिहर, चौखम्बा कृष्णदास, अकादमी, वाराणसी।
9. वास्तुरत्नाकरः - द्विवेदी श्री विध्येश्वरी प्रसाद, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस वाराणसी।
10. वास्तुशास्त्रविमर्शः - पाण्डेय प्रो. रमेश कुमार,श्री ला.ब.शा.रा.सं.विश्वविद्यालय, दिल्ली।
11. वास्तुसारः - त्रिपाठी डाँ. देवी प्रसाद, परिक्रमा प्रकाशन।
12. वास्तुसौख्यम् -शुक्ल आचार्यः श्री कमलाकान्त, सं. सं. वि. वि. वाराणसी।
13. विश्वकर्मप्रकाशः - खेमराजः श्रीकृष्णदासः,खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन, मुम्बई।
14. भारतीय वास्तु विद्या के वैज्ञानिक आधार - शर्मा डा. बिहारीलाल, मान्यता प्रकाशन, दिल्ली।
15. भारतीय वास्तुशास्त्र का इतिहास - डॉ. विद्याधर, ईस्टर्न बुक लिंकर्स, जवाहरनगर, दिल्ली।
16. भारतीय संस्कृति - गोयल डॉ. प्रीतिप्रभा, राजस्थानी ग्रन्थागार,जोधपुर राजस्थान।
17. Temples of India, volume-1. - Krishna Deva, Aryan books International.
18. The Hindu temple - George Michelle University of Chicago Press.
19. The Hindu temple part 1&2. - Stella kramrisch, Motilal Banarsidas Publisher’s Pvt. Ltd. Delhi.
20. Vastu astrology and architecture – Gaytri Devi vashudev, Motilal Banarshidas Publisher’s ,Pvt LTD.